IL-VJATKU F'MALTA MIS-SEKLU SITTAX SAS-SEKLU DSATAX

GUIDO LANFRANCO

Fost id-drawwiet tal-Maltin, l-aktar li dejjem kienu u għadhom jispikkaw huma dawk li għandhom x'jaqsmu mat-twelid, trobbija tat-tfal, namur, żwieġ, xogħol u mewt,għax dawn jiffurmaw il-bażi tal-ħajja ta' kuljum u ma tistax taħrabhom. Ma' dawn kollha hemm assoċjat il-lat spiritwali, ħafna drabi kompless, mimli devozzjonijiet, superstizzjonijiet u twemmin ieħor.

Billi l-mewt taħkem l-immaġinazzjoni tal-bnedmin kollha tad-dinja minħabba l-misterju tagħha u t-twemmin ta' ħajja spiritwali oħra warajha, kull reliġjon sawret bosta ċerimonji u attivitajiet meqjusin biex jassistu lill-morda u l-agonizzanti u jwittu t-triq għad-dinja l-oħra. Fost l-aktar importanti għall-Insara f'dawk il-mumenti diffiċli hemm il-vjatku, meta s-S'mu Sagrament jittieħed fit-toroq għal għand il-marid jew moribond.

Hemm (i) il-vjatku għat-tqarbina tal-preċett li dejjem ikun binhar fil-Ħdud ta' wara L-Għid il-Kbir, u dejjem solenni, li jwassal biss l-Ewkarestija u (ii) l-vjatku tal-morda moribondi li jsir kemm binhar u billejl skond il-bżonn, u minbarra l-Ewkarestija jinvolvi wkoll il-griżma tal-morda; dan kemm jista' jkun kien ikun ukoll solenni, iżda fil-maltempijiet u fid-dlam kien ikun biss l-essenzjali.

Qabel il-Fratellanzi

Mgħandniex naħsbu li l-vjatku beda biss meta bdew il-fratellanzi tas-Sagrament għax Dan xorta kien jingħata mal-griżma tal-morda minn żmien qabel. Fl-istatut tal-Fratellanza ta' Santa Marija li twaqqfet fil-Birgu fl-1445, kien hemm stipulat li kull membru kellu jikkontribwixxi sitt karlinijiet kull sena għax-xemgħa, u li jakkumpanjaw il-vjatku ta' membri sħabhom bit-torċa mixgħula.(1)

Fis-sagristija tal-konkattidral ta' San Ġwann fil-Belt, hemm merfugħ l-istandard li kienu jużaw fil-vjatku tal-gran mastri minn qabel ma l-Ordni ta' San Ġwann ġiet Malta fl-1530 minn Rodi. Huwa aħmar bid-damask tal-ħarir u juri kuruni dekorattivi rrakkmati bid-

deheb, madwar Ostja u l-ittri JHS. Kien iġorru suddjaknu bid-dalmatika akkumpanjat minn żewġ akkolti.(2)

Tista' tgħid li l-Ordni żammet l-istess forma tradizzjonali tal-vjatku. Meta kien qed imut il-gran mastru Perellos il-vjatku ħareġ f'Diċembru 1719 lejn il-palazz, imwassal mill-gran prijur bis-solennita kollha, akkumpanjat mill-assemblea tal-kappillani konventwali u l-kavallieri.(3) Meta l-Gran Mastru De Rohan kien agonizzant, f'Lulju 1797 ħareġ il-vjatku minn San Ġwann għall-palazz maġistrali. Il-proċessjoni kienet magħmula minn għadd kbir ta' kavallieri bit-torċa mixgħula, u fuq wara mexa il-gran prijur bis-Sagrament, liebes ilbies pontifikali taħt il-baldakkin merfugħ minn erba' min-nies. Meta l-vjatku daħal il-palazz, bosta uffiċjali, kappillani, paġġi u oħrajn li jkunu fil-palazz, ngħaqdu magħhom.(4) Hekk kien sar ukoll fil-vjatku tal-G.M.Pinto f'Diċembru 1772 filgħodu; il-qanpiena l-kbira ta' San Ġwann bdiet iddoqq sita sitta. Il-vjatku ħareġ għall-palazz, l-ewwel il-kjeriku bid-dalmatika bis-salib bi tmien ponot f'idu, u warajh il-bandalora, kavallieri bit-torċa mixgħula, il-mazzier, il-kleru tal-Ordni bl-ispellizza u l-muzzetta, erba' konventwali bil-kappa jżommu l-baldakkin li taħtu kien hemm il-prijur bil-kappa u s-SS.Sagrament, ieħor iżomm l-umbrella u wara s-sagru kunsill. Iżda Pinto kien dejjem jerġa' jirpila u miet ta' 91, fl-24 ta' Jannar 1773 wara 32 sena jirrenja.(5) Ta' l-isqof Labini li miet f'April 18'/ il-vjatku kien ħareġ minn S.Pawl għall-palkazz tiegħu, u kien mill-aktar impontenti.(6

Fl-istess seklu, l-vjatku kien ikun dejjem solenni. Il-qanpiena tal-knisja ki.et issejjaħ lin-nies biex jakkumpanjaw, inklużi is-saċerdoti, li erbagħ minnhom kienu .lbsu l-ispellizza. Nies li jkunu fit-triq wkoll jakkumpanjaw.(7) L-umbrellun kienu jġ.uh il-qassisin tal-parroċċa, skond min imissu.(8) Fl-1786 L-Isla saret kolleġġjata v.ost id-dmirijiet stipulati għall-qassisin kien hemm li għandhom jakkumpanjaw lis.aċerdot waqt il-vjatku tal-morda.(9) L-isqof Labini kien ordna li fil-vjatku l-baldakkir.emm jista' jkun jerfgħuh il-qassisin u mhux is-sekulari. Talab ukoll lill-qassisin u l-fr.elli jħallsu ħames ħabbiet fix-xahar lill-prokoratur tal-vjatku. Heġġeġ biex binhar kull r.n jista' ;akkumpanja u bil-lejl jakkumpanjaw irġiel biss filwaqt li n-nisa jixgħelu xemgħ jew fanal wara t-tieqa għat-triq tal-vjatku.(10) F'parroċċi oħrajn kienu jieħdu ħsieb il-v.atku l-fratelli tas-Sagrament. Meta kien jintalab vjatku jindaqqu ħames tokki s.azjati qasir, joħroġ tifel bil-qanpiena biex isejjaħ lill-fratelli, u n-nisa tad-dar jagħmlu v.a biex jinħu l-indulġenzi bħal min jakkumpanja.(11)

Sodalitajiet u Kongregazzjonijiet tal-Vjatku

Fis-seklu sbatax ġiet stabbilita is-Sodalita tal-Agunija biex tissoda d-devozzjoni lejn Kristu Kurċifiss. Din kienet ukoll tħeġġeġ id-devozzjoni lejn Id-Duluri; ġie li iż-żewġ devozzjonijiet saru ħaġa waħda. Fl-Imdina din is-sodalita ġa kienet twaqqfat fil-kattiral fl-1640 fuq l-altar tal-Pjeta, u l-istess ġara f'Ħal Qormi. F'Ħal Għaxaq twaqqfet fl-1649.(12) Minħabba li l-fratellanzi tas-Sagrament kienu aktar mixħutin fuq ċelebrazzjonijiet Ewkaristiċi milli fuq servizzi għall-agoniżżanti, l-Isqof Rull ħareġ xi digrieti fl-1760 wara li kien għamel viżta pastorali f'Sannat. Wieħed mid-digrieti kien li fl-irħula t'Għawdex il-kappillani jwaqqfu s-Sodalita ta' l-Agunija fil-parroċċi, magħrufa wkoll bħala tal-Vjatku Mqaddes. F'ċerti postijiet, bħalma kienet f'Sannat, din is-sodalita kienet taħdem mal-fratellanza tas-Sagrament imma ma kellhiex konfratija. Xtrat it-tużell, umbrella, żewġ fanali, u erba' torċi biex jakkumpanjaw.(13)

Minbarra l-fratellanzi tas-Sagrament, f'xi bliet u rħula kien hemm l-hekk imsejħa Sodalita ta' L-Agunija, jew ukoll dik tal-Vjatku Mqaddes. F'post wieħed ġie li kienu jissemmew it-tnejn, bħal f'Ħal-Luqa, fejn fl-1665 saret ta' l-Agunija u fl-1731 tal-Vjatku.(14), iżda dawn l-ismijiet jidher li bdew jużawhom bħala l-istess ħaġa, għax f'Sannat fejn is-sodalita twaqqfet fl-1760 kienet magħrufa bit-tnejn. Ta' L-Agoniżżanti ma kienetx tieħu ħsieb il-vjatku għall-morda f'każ ta' tqarbina ta' L-Għid, imma biss f'każi ta' agunija fil-griżma tal-morda. Ma kienux jilbsu kunfratija, iżda jgħinu fil-vjatku għall-aħħar Sagramenti għax kellhom kollox, jiġifieri żewġ fanali, erba' torċi, tronett u umbrella ta' l-għażel biex jakkumpanjaw lis-saċerdot. Meta l-qassis kien ikollu jmur iqarben fuq karrettun, wara li jidlam, kienu jmorru tnejn miegħu bil-fanal u l-umbrella.(15) Fl-Isla kien hemm is-Sodalita tal-Vjatku, li għalkemm qisha fratellanza u ġie li sejħulha hekk, kienet differenti minn dik tas-Sagrament u ma kienux jilbsu konfratija. Kienu jakkumpanjaw il-vjatku tal-morda, joħorġu l-ispejjeż għax-xemgħa, korporali, tvalji, u purifikaturi għat-tqarbin; madwar l-1749 bdew ukoll jilbsu l-konfratija.(16) Wara li din l-għaqda raqdet xi ftit ġiet stabbilita mill-ġdid fl-1843 bħala l-Kongregazzjooni tal-Vjatku Mqaddes; fl-istess belt, sal-1880 il-parruċċani ddeċidew li jikkontribwixxu għall-qanpiena l-kbira li kienet isservi biex iddoqq kull darba li jsir il-vjatku.(17) Kien hemm Sodalita tal-Vjatku oħra f'San Ġorġ t'Għawdex tagħmel il-preparamenti kollha għall-aħħar

Sagramenti mill-knisja sad-dar tal-moribond, bil-baldakkin u bżonnijiet oħra; kienet spiċċat minħabba diffikultajiet finanzjarji, għalkemm kien ipprova jqajjimha l-isqof Mattei. L-irħula l-oħra t'Għawdex kellhom il-fratellanzi jmexxu l-vjatku.(18)

Il-Fratellanzi tas-SS.Sagrament u l-Vjatku

Fis-snin tletin tas-seklu sittax, saru l-ewwel fratellanzi tas-Sagrament f'Ruma bil-għan prinċipali li jsostnu, jonoraw u jżommu ħajjin id-devozzjonijiet assoċjati ma' l-Ewkarestija Mqaddsa. Fost ir-regolamenti għall-fratelli ta' dak iż-żmien kien hemm li kull fratellanza għandu jkollha baldakkin għal waqt it-trasport tas-Sagrament meta jmorru jqarbnu l-morda fi djarhom. Meta fratelli li joqogħdu qrib il-knisja jisimgħu it-tokki tal-vjatku kellhom imorru jakkumpanjaw bit-torċa jew xemgħa mixgħula, u jekk ma setgħux kellhom jibgħatu minn flokhom membru anzjan tal-familja tagħhom. (19)

Meta fl-1575 wasal Malta Mons. Duzina minn għand il-Papa, minbarra li dar il-gżejjer tagħna biex jirrapporta u jissuġġerixxi dwar kullma kellu x'aqsam mal-knisja waqqaf ukoll il-fratellanzi tas-Sagrament bl-istess għamla ta' statuti. Fir-Rabat ġa kien hemm ta' San Ġużepp u ta' San Mark; dawn għaqqadhom biex jakkumpanjaw il-vjatku, li kien dejjem solenni, għat-tqarbin tal-morda.(20) Ir-regolamenti li għamlilhom kienu bbażati fuq dawk ta' Ruma, u dwar il-vjatku kien hemm li qabel ma l-kappillan joħroġ iqarben f'każi ta' mard gravi, għandhom jindaqqu ħames tokki bil-qanpiena l-kbira u tifel joħroġ fit-toroq iċempel oħra żgħira biex isejjaħ lill-fratelli biex jinġabru għall-vjatku u jakkumpanjaw bit-torċa mixgħula. Is-saċerdot kellu jilbes spellizza u stola u jekk jista' jkun ukoll kappa, u jimxi bis-Sagrament taħt l-umbrella jew il-baldakkin li kellu jinżamm mill-fratelli. Quddiemhom kellu jkun hemm il-lanterna u dak li jdoqq il-qanpiena ż-żgħira. In-nisa ma kellhomx jissieħbu mal-vjatku, imma meta jisimgħu il-qanpiena kellhom jinżlu għarkobtejhom u jgħidu ħames Missierna u Sliema.(21) Fost oħrajn, twaqqfet f'Birmiftuħ biex il-fratelli jakkumpanjaw fil-vjatku tal-morda u jieħdu sehem fil-funerali; meta kien ikun ftit il-bogħod lis-saċerdot kien jakkumpanjah kjeriku bil-fanal u l-qanpiena.(22)

Fit-Toroq

Tista' tgħid li dari kulħadd kien imut id-dar, u ftit wisq kienu dawk li jmutu fl-isptarijiet, għalhekk l-assistenza lill-moribondi kienet aktar evidenti għax għal kull wieħed

jew waħda kien joħraġ il-vjatku, u fit-triq nisimgħu lill-qassis u sħabu jkantaw is-Salm tal-*Miserere*. Waqt ir-ritorn kien jitkanta it-*Tantum ergo*.

Meta tabib kien jagħti l-parir, is-sagristan kien jiġi avżat biex jibda jnaqqar il-qanpiena tal-knisja. Timtela l-knisja bit-tfal biex jekk jista jkun jilħqu t-tronett (jew tużell), u l-qanpiena. It-tronett jew tużell, qisu tabernaklu, biex fuqu fid-djar jitqegħdu l-Ostji; kien ikollu mieġġu kexxun għall-korporal,(23) u jkun ta' l-injam indurat jew metall arġentat. Dan it-tronett għadu jintuża sa llum fil-vjatku solenni li jsir f'diversi parroċċi fiż-żmien ta' wara l-Għid il-Kbir.

F'xi parroċċi nsibu li fix-xita is-Sagrament ġie li kien jinġarr ġewwa suġġetta jew portantina, għamla ta siġġu magħluq f'gabina dekorata li jġorruha żewġ irġiel. Din kienet meżż ta' trasport għal xi familji sinjuri, isqfijiet u gran mastri fejn il-karrozzella jew il-kaless ma jwasslux jew ma jaqblux għal distanzi qosra. Xi gran mastri għamlu donazzjoni ta' suġġetta għall-użu tal-vjatku. Fil-mużew ta' Ħaż-Żabbar naraw waħda li kienet ta' Hompesch u għandha l-armi tiegħu u s-sinmbolu tal-Ostja. Fil-Belt għand il-fratellanza tas-Sagrament tad-Dumnikani hemm waħda li taħielhom Pinto fl-1770 minflok oħra li spiċċat li kellhom li kien irregalalhom Rafel Cotoner fl-1661. F'Ħal Qormi hemm waħda minn għand Pinto, u fil-kolleġġjata S.Pawl ta' L-Belt oħra minn għand De Rohan.

L-arċipriet ta' L-Imdina kien ikollu ta' sikwit imur iqarben barra t-truf tar-Rabat rieke b il-bagħala jew bil-karrettun,iżomm l-Ostji f'kaxxa ċkejkna ta' l-injam. L-insara kienu obbligati li joqgħodu għarkobtejhom meta jgħaddi l-vjatku, u jmorru warajh dan kien isir ukoll waqt li qed jerġa lura għall-knisja. Għalhekk darba fl-1615 l-isqof kien ammonixxa lill-arċipriet għax ma kienx ġarr miegħu Ostji biżżejjed biex ikollu għar-ritorn lejn il-knisja, għax in-nies joqgħodu għarkobtejhom mhux għalih, imma għas-Sagrament.(24) Fost affarijiet oħra li ordna l-isqof Rull fl-1760, kien hemm li fix-xitwa u bil-lejl, meta s-saċerdot kellu jmur bil-karrettun biex jagħmel vjatku, miegħu kellu jmur wieħed bil-fanal u ieħor bl-umbrella.(25) Fl-1781, Rull ukoll, wara viżta pastorali fin-Nadur, ordna li l-qassisin għandhom dejjem jakkumpanjaw fil-vjatku u jeħduha min imissu kull xahar.(26)

Kull belt u raħal f'Malta u Għawdex kellu s-sistema modifikata biex il-vjatku jaqbel ma' l-eżiġenzi tiegħu. Fil-parroċċa ta' San Ġorġ t'Għawdex, bħala eżempju, il-viċi parroku lejliet li joħroġ il-vjatku solenni ta' wara l-Għid, kien jgħaddi jqarar lill-morda, u warajh xi

ħadd ieħor kien javża l-ħinijiet. Dan il-vjatku kien jibda billi qabel is-7am s-sagristan jibda jnaqqar it-tokki bil-qanpiena meżżana u mbagħad joħroġ l-istandard aħmar tal-vjatku, l-arċipriet bl-ilbies korali, qassisin, baldakkin tat-terza merfugħ minn erba' qassisin, abbatini bl-ispellizza u biż-żimarra u pellegrina ħamra jżommu l-fanali. Dak li jġor l-umbrella jimxi fuq ix-xellug tas-Sagrament. Meta l-vjatku fi triqtu jgħaddi minn ħdejn xi knejjes, dawn idoqqu l-qanpiena tagħhom malli jisimgħu il-qanpiena tat-tifel li jkun qed iċempilha tul it-triq; meta l-vjatku jkun ġej lura jerġgħu idoqqu tal-knejjes malli s-sagristani jerġgħu jisimgħuh.(27)

Fid-Dar tal-Marid

Kitba tas-seklu sbatax turina x'kien isir fid-dar tal-marid. Malli jidħol fid-dar is-saċerdot kien iroxx l-ilma mbieriek waqt li jitlob paċi lill-familja. Lill-marid kien iħeġġu li jżomm is-sabar u l-kalma u jerħi ruħu f'idejn il-Mulej, waqt li jistaqsih jekk riedx iqerr; kien ukoll jara jekk il-moribond kienx irid jiżvela xi ħaġa biex iħaffef il-kuxjenza. Kien jgħid it-talb bil-Latin għat-tqarbin biex jgħid wqarajh il-marid.(28) Fis-seklu tmintax, f'kitba oħra, minbarra dak li rajna, bil-Malti kien jgħid l-atti tal-fidi, tama u mħabba waqt li jsir id-dlik tal-griħma tal-morda.(29)

Ħdejn il-marid tintrama mejda jew kommodina li fuqha kien ikun hemm tvalja tad-drapp jew bizzilla bajda u żewġ xemgħat mixgħulin.(30) L-abbatini li kienu jidħlu fil-kamra tal-marid kienu dawk it-tnejn li kienu jżommu f'idhom it-tużell (jew tron, bħal tabernaklu li fih jitqiegħed il-pissidi) u tal-qnpiena. Lil dawn kienu jagħtuhom xi sitt ħabbiet in-nies tad-dar, għalhekk meta kienet tinstema' l-qanpiena tal-knisja tħabbar il-vjatku, ħafna tfal kienu jiġru minn ta' quddiem biex jilħqu t-tużell (ġie li kienu jgħidulu wkoll ġirandla) u l-qanpiena biex jistgħġu jidħlu fid-dar; l-oħrajn kienu jieħdu l-fanali.(31) F'postijiet oħra, bħar-Rabat Għawdex, wara l-vjatku solenni tal-morda ta' wara l-Għid, meta l-vjatku jidħol lura u tingħata l-benedizzjoni, l-abbatini kollha kienu jibqgħu fis-sagristija u lflus li kienu jinġabru mid-djar jitqassmu bejniethom.(32)

Seklu dsatax

Fisa-seklu dsatax il-vjatku kompla jsir fuq l-istess linji ta' qabel, iżda s-Sodalita tal-Agunija bdiet jispiċċa u żdiedu l-fratellanzi tas-Sagrament. It-tqarbin għall-morda biss u dawk li ma jistgħux joħorġu minn djarhom biex jitqarbnu tal-preċett tal-Għid kien

ikollhom il-vjatku filgħodu, iżda għall-moribondi kien isir ukoll bil-lejl għall-griżma tal-morda. Sakemm ma kienx ikun każ urġenti, il-vjatku kien ikun dejjem solenni bl-akkumpanjament tal-qassisin u sitt fanali.(33) Għalkemm it-torċa jew xemgħa kbira mixgħula baqgħet tintuża, żdiedu l-fanali ta' l-idejn bix-xemgħa fihom, u għall-ewwel kienu jużawhom f'każi ta' maltemp minflok it-torċi; wara bdew jmorru jiġbruhom tfal u kbar malli jisimgħu it-tokki biex jakkumpanjaw. Meta kien qed imut xi ħadd importanti, fejn kien hemm, kienu jakkumpanjaw ukoll tal-Kapitlu,(34) u meta jkun qed imut xi qassis ġie li kienu joħorġu l-baldakkin li ssoltu kien joħroġ aktar fuiż-żminijiet tal-Għid. Normalment kienu jdoqqu tliet tokki tal-knisja biex javżaw il-vjatku, imma dawn kienu jvarjaw ħafna minħabba li kien hemm għadd ta' tokki differenti skond jekk il-moribond kienx fratell u ta' liema fratellanzi, jekk kienx saċerdot, jekk kienx barra mir-raħal jew id-dar; il-qniepen kienu l-messaġġiera u ħabbara ta' żmienhom.

Tard filgħaxija jew bil-lejl xorta kienu jakkumpanjaw ħafna rġiel, min jagħglaq il-ħanut, min joħroġ mill-każini u min joħroġ mis-sodda. Oħrajn kienu jibqgħġu wara t-twuieqi jew fil-bieb tad-dar, jixgħelu x-xemgħa, fanal, lampa tal-pitrolju jew musbieħ, jitolbu għall-moribond.(35) Waqt il-lejl kienet ukoll tindaqq l-agunija kull siegħa u xi qassisin kienu jibqgħu jitolbu fil-knisja; l-bieb tal-ġenb kien jibqa' mbexxaq biex min irid jista' jidħol jitlob. Sas-snin ħamsin konna għadna nistgħu nisimgħu din il-qanpiena.

Billi d-devozzjonijiet kienu mifruxa ħafna u tista' tgħid li kulħadd kien fratell jew konsorella f'xi fratellanza jew aktar minn waħda, kienu jidħru ħafna aktar vjatki, proċessjonijiet u fratelli fit-toroq, u diversi tpinġijiet tagħhom deheru minn żmien għal żmien. Tal-vjatku niltaqgħu ma' karakatura akkwarella ta' George Whitmore (36) u litografija ta' Brocktorff.

Lejn it-tmiem

L-istess stil ta' vjatku bejn wieħed u ieħor kien baqa' jsir sa nofs is-seklu għoxrin, iżda billi wara t-tieni gwerra dinjija bdiet tinbidel lis-struttura soċjali, beda jiżdied it-traffiku u jonqsu l-fratelli il-vjatku solenni beda jonqos mit-toroq u jsir biss għal żmien l-Għid il-kbir. Sas-snin ħamsin konna għadna nisimgħu xi ftit il-qanpiena tal-knisja u tat-triq tħabbar il-vjatku, iżda din siktet għal kollox. It-tibdil drasatiku li ġab warajh il-Konċilju Vatikan it-Tieni li sar fis-snin sittin kompla naqqas mill-manifestazzjonijiet tal-vjatku, u ftit ftit

wasalna biex dan isir minn qassis jew patri waħdu mingħajr ma jakkumpanjah ħadd, mingħajr suttana, bl-Ostja moħbija f'kaxxa ċkejkna mdendla m'għonqu, bilkemm jindunaw bih in-nies tat-triq. U fl-aħħarnett, fis-snin disgħin, ngħataw permess u inkarigu li joħorġu jqarbnu rġiel lajċi li aktar komplew naqqsu mis-solennita li darba kien hemm. Teknikament dan xorta jibqa' jissejjah vjatku u jilħaq l-għan essenzjali tiegħu, imma m'hu xejn ħdejn dak li konna nafu ftit sa ftit ilu; il-bniedem mhux ruħ biss għandu, u aktar jitħeġġeġ kieku jkollu wkoll manifestazzjonijiet li jistimulaw l-interess u d-devozzjoni.

Referenzi:

(1) BUGEJA, L., BUħAGIAR, M., FIORINI, S.(Edit.) Birgu A Maritime City II 1993 p666; **(2) SCICLUNA, H.** The Church of St. JOhn in Valletta (1955) p.210; **(3) BONNICI, ALEXANDER** Storja ta' L-Inkiżizzjoni f'Malta II (1992) p377; **(4) GALEA, MICHAEL** Grand Master Emm.De Rohan (1996) p113; **(5) TESTA, CARMELO** The Life and Times of Grand Master Pinto (1989) p325; **ALEA, MICHAEL** 1773: Il-Mewt tal-Granmastru Pinto (Pronostku Malti 1974) p.156; **(6) GALEA, MICHAEL** Mons.Labini bħala Isqof Ta' Malta (Pronostku Malti 1980 p.164); **(7) BONNICI, ALEXANDER** L-Isla II (1986) p.186; **(8) BONNICI, ALEXANDER** In-Nadur I (1984) p.257; **(9) BONNICI, ALEXANDER** L-Isla II (1986) p.241; **(10) MICALLEF, ĠUŻEPP** Ħal Luqa Niesha u Ġrajjietha (1975) p.207; **(11) BEZZINA, JOS.** Sannat fi Ġrajjet Għawdex (1989) p.195; **(12) BORG, VINCENT** Marian Devotions in the Islands of St. Paul (1983) p.107, 110; **(13) BEZZINA** op.cit. p.257; **(14) MICALLEF** op.cit. p.110; **(15) BEZZINA** op.cit.p.259; **(16) BONNICI, ALEX.** L-Isla II p.215; **(17) BONNICI, ALEXANDER** L-Isla III p.100-101; **(18) BEZZINA, JOSEPH** Religion and Politics in a Crown Colony (1985) p.111-112; **(19) MALLIA, PHILIP** Il-Fratellanza tas-SSmu Sagrtament... (1975) p4-5; **(20) AZZOPARDI, JOHN**(Edit.) St.Paul's Grotto, Church & Museum.... (1990) p.42; **(21) FSADNI, MICHAEL** Id-Dumnikani fil-Belt (1971) p.86; **(22) MICALLEF** op.cit. p.35; **(23) BONNICI, ALEXANDER** In-Nadur I p.319; **(24) AZZOPARDI** op.cit. p.42; **(25) BEZZINA** Sannat p.257; **(26) BONNICI** Nadur I p.257; **(27) VELLA APAP, NIKOL**

Il-Vjatku (Leħen is-Sewwa 14-6-1986); **(28) AZZOPARDI** OP.CIT. P.42; **(29) BEZZINA** Sannat p.257; **(30) TAURUS** Il-Vjatku (Mument 5-4-1992); **(31) BONNICI CALI, RAFEL** (Leħen is-Sewwa 16-4-1983); **(31) VELLA APAP** op.cit.; **(33) BEZZINA** Sannat p.404; **(34) BONNICI CALI** op.cit; **(35) SPITERI, R.** Il-Vjatku bil-lejl (Berqa 14-2-1967), **PORSELLA FLORES, J.F.** Drawwiet fil-Birgu u r-Rabat (L-Imnara No.11 1988) **(36)** Treasures of Malta III 1(1996 p.41, **JOHNSON, JOAN**(Edit.) The General: Travel Memoires of Gen.Sir.George Whitmore (1987) p.116-117.

Vjatku; (tpinġija ta' mill-awtur)